

Szabó G. Zoltán

Nyelvészet és költői nyelv a romantikus Vörösmartynál

Az éppen kétszáz évvel ezelőtt született Vörösmarty életművének olyan vonatkozásaira szeretnénk felhívni a figyelmet, amelyekről életrajzirói általában néhány oldalon, elismerve ugyan érdemeit, de azzal a megszorítással emlékeztek meg, hogy „inkább csak annyiban nyelvészkedett, amennyiben mint író alaposan akarta ismerni nemzetét nyelvét.” Ebben sok igazság van, hiszen neve a legnagyobb romantikus költőét idézi, de hangsúlyoznunk kell, hogy nemcsak az irodalmi nyelv egyik nagy megújítójáról van szó, hanem a mai helyesírási rendszerünk kidolgozójáról, a mai művelt, köznyelvi szókincsünk megteremtőjéről, s az akadémiai nyelvtanunk egyik fő létrehozójáról, akinek tehát igencsak jelentős szerepe volt a magyar nyelvtudományban, s nyelvészeti munkásságának ismerete nem mellőzhető költészetének teljes értékű ismeretéhez sem.

Tudjuk, hogy a romantika, a szellemi, irodalmi élet európai változása, az irodalom műformáinak, gondolat- és eszmevilágának változása az irodalmi nyelv tekintetében is kihívást jelentett, amely – legalábbis a magyar irodalomban és nem előzmények nélkül – mélyebb réteget, a nyelvhasználatot is érintette, sőt bizonyos mértékig a magyar nyelv jellegének a korábitól eltérő, más szempontú szemléletének kísérletét is.

Voltaképpen már a magyar és a többi finnugor nyelv rokonságának felfedezése után felmerült egy önelvű, azaz a magyar nyelv saját rendszerének megfelelő nyelvtan elkészítésének gondolata. Ennek a nyelvrokonságnak a felfedezése *Sajnovics János*nak 1770-ben megjelent, a magyar és a lapp nyelv hasonlóságát tárgyaló *Demonstratio idioma ungarorum et lapponum idem esse* c. munkájához kötődik, de számunkra sokkal figyelemreméltóbb egy kilenc évvel később, 1779-ben Göttingenben kiadott mű, *Gyarmathi Sámuel Affinitas lingua hungaricae cum linguis fennicae, originis grammaticae demonstrata* c. dolgozata. Nemcsak azért, mert – mint a címe is jelzi – döntő szerepet a nyelvtani egyezéseknek tulajdonít, és vizsgálatába valamennyi finnugor nyelvet belevonta, hanem mert ezzel az akkor legkorszerűbb nyelvhasználati tudással készítette el magyar nyelvtanát, az *Okoskodva*

tanító magyar nyelvmestert (1794), amelyben mindenütt kitér az agglutináló magyart az indoeurópai nyelvektől megkülönböztető sajátosságokra, a hangzöilleszkedésre, a határozott és határozatlan igeragozásra stb. Érthető tehát a szándék és az igény a magyar nyelv sajátos természetének megfelelő nyelvtan megírására.

Amikor a Magyar Tudós Társaság, azaz az Akadémia tényleges munkáját 1830-ban megkezdte, első és legfontosabb feladatául „a honni nyelv műveltetése cím alatt egy tökéletes magyar Grammatica 's egy a' lehetőségig teljes szótár készítését” tekintette. Meg is indultak az előkészítő munkálatok, amelyeknek jelentős, ha nem a legnagyobb része Vörösmarty Mihályra, az akkor már országosan ismert költőre és *Toldy Ferenc*re hárult. A nyelvtant, mivel „többnyire minden gondosabb magyar írótól el lévén fogadtatva” Révai Miklós tanítása szerint szándékozták kidolgozni, a készítendő szótár mintájául *Kresznerics Ferenc* megjelenés alatt levő, gyökérrend szerinti szótárát ajánlották.

Ez a ma már meghaladott gyökérszó-elmélet, amelyre az említett szótár (és *Kassai József*nek 1833 és 1835 között kiadott *Származtató s gyökerésző magyar-diák szókönyvének*) anyaga épül Herdernek, s az ő nyomán Adelungnak a nyelv keletkezéséről, az ősi szavak egytagúságáról kifejtett teóriájára vezethető vissza. Ennek alapján feltételezték, hogy a magyar nyelv ősi szókincse egytagú, úgynevezett gyökszókból vagy gyökérszókból állt, melyek egy része ma is élő és jelentéssel bíró, más része az úgynevezett néma gyök vagy gyökér, amely már csak képzett, származékszavaiban létezik. Ezeket az élő gyökszavakat és a képzett szavakat törzsök-szónak nevezték mint alapszót, amelyhez további képzők, ragok járulhattak. Például az *út* (via jelentésű) szó, amelyből képezhető ige: *utazik* (viaggiare), ebből újabb főnév: *utazás* (viaggio), vagy az alapszóból főnév: *utas* (passeggero), de sok egyéb régi keletű származékszó: pl. *után* (dopo), *utód* (successore), *utolsó* (ultimo), *utóbb*, *utal* stb. nem beszélve e szó és származékainak számtalan összetételéről, amelyek további ragokat kaphattak. Tehát így jöhet létre – maradván ennél az egyszerű példánál – mondjuk az „el-ut-az-ás-unk-ra” (ké-szülünk) alakváltozat. Ezt a hatást tükrözik Vörösmarty fejtegetései is a nomen-verbumokról és az ősi szavaink egytagúságáról, a magyar nyelv eredetével foglalkozó elég korai dolgozatában. A másik figyelemre méltó írás Vörösmartytól, voltaképpen az első nyelvészeti tanulmánya, a *Némely nyelvünkbeli különözésekről* című, melyben indulatosan, de pontos nyelvészeti argumentációval veszi védelmébe – Révai Miklós álláspontját követve – a magyar igeragozás egyik ősi hagyományát, az ikes ragozást, s már akkor megfogalmazta a nyelvművelésről vallott felfogását is. A tanulmány címe is beszédes, a ma már nem használatos *különözés* egykorú jelentése: valamitől különbözünk vagy különcködünk, de volt egy elválaszt, elkülönít jelentése is. Kérdés, mitől? Korábban Adelung fejtegte ki nézeteit a Lehrgebäude c. munkájában a latin-német nyelvtanírás ellen. Ilyen felfogást találunk *Ver-seghynél* is, amikor a magyar nyelv „napkeleti tulajdonságát” hangsúlyozza, azonban programszerű világossággal *Fogarasi János* fogalmazott a gyökszó-tanra épülő *Művelt magyar nyelvtanának* előszavában, ahol munkája két fő célját abban jelölte meg, hogy 1. a magyar nyelvet az eddigi nyelvtanok idegen formáiból, idegen nyelvek nyűgeiből kiszabadítani; 2. egy lehetőség teljes elemi nyelvtant, (...) adni a gondolkodni szeretők kezébe. Ugyanilyen

meggondolás alapján dicsérte meg az egykorú kritikus, *Erdélyi János Gondol Dániel*nek iskolai használatra szánt magyar nyelvtanát (1845), hivatkozva a könyv előszavában kifejtett koncepcióra, mondván: a „szerző nyelvünket sajtószerű szelleme szerint fogta fel, s nem verte azt a nyugoti nyelvek grammatikáinak kaptájára, hanem a nyelvszabályokat magából a nyelv természetéből származtatta.” Ezt a magyar nyelv saját szelleme szerinti rendszert akkor legtöbbször a gyökérszavakban és a ragok, képzők változatos kapcsolódási rendjében vélték felfedezni.

Az újonnan alakult Akadémia első nyelvészeti kiadványa, a Vörösmarty Mihály és Toldy Ferenc által szerkesztett *A magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályainak* (1832) megjelenése után került sor a jelentősebb feladatra, megbízták Vörösmarty Mihály, *Fábián Gábor*, *Czuczor Gergely* és *Nagy János* r. tagokat a magyar szókötés, azaz mondattan szabályainak kidolgozásával. A korábbi nyelvtanok a névszói és igeragozáson kívül a számnevek, névmások, névutók, birtokviszony stb. ismertetésén túl, a mai értelemben vett mondattant nem tartalmaztak, csak utaltak az élő nyelvhasználatra, s jobb esetben verstani vagy retorikai alapismereteket közöltek. E tekintetben még Fogarasi tankönyve sem volt kivétel. Vörösmartyék tehát, ha a nyelv szellemének leginkább megfelelő magyar szintaxist kívántak alkotni, akkor olyan munkába fogtak, melynek alig voltak használható előzményei. E munka eredménye lett az 1843-ban megjelent, s a helyesírási szabályzathoz hasonlóan először csak vitára bocsátandó kötet, *A magyar szókötés főbb szabályai*. Az egyeztetési szabályokat és az igei névszói vonzatokat tárgyaló rész feltehetően Fábián, Nagy és Czuczor munkája, *A szórend* c. fejezet a fennmaradt kéziratok alapján minden bizonnyal Vörösmartyé. A kötet anyagát csekély változtatással megtaláljuk az 1846-ban kiadott nagy akadémiai nyelvtanban, *A magyar nyelv rendszerében* is.

Hogy milyen meggondolások vezették a költőt e munka elkészítése során, arra különböző kritikákban, tanulmányokban tett megjegyzéseiből következtethetünk. Így például *Vajda Péter Pesti leveleiről* készült bírálatában (1837) a merészebb szó-újításokkal kapcsolatban a következőt jegyezte meg: „Egyes szót annyit csinál vagy vesz kölcsön a' nemzet, mennyire szüksége van, (...) de a' nyelv' alkotán, 's ha úgy szabad mondani, csontozatán nem tűr változtatást, legalább példátlan dolog, hogy írók a' szó-ragokat, a' név- és igeajlítást a' közsokás, vagy valami hatalmas tájdivat' segítségével nélkül megváltoztatták volna.” A gyökészótan elmélete Vörösmartyt sem hagyta érintetlenül, kéziratok között több lapon maradt nyoma ilyen értelmű etimológiai kísérletezésének, a szélsőségesebb példák azonban óvatosságra készítettek. Hogy az akadémiai munka keretében készülő mondattan a magyar nyelv szellemének, struktúrájának leginkább megfelelő legyen, jutottak el Vörösmartyék a vonzat fogalmához, tehát az igei, ritkábban névszói szerkezetekhez mint a mondatnál ugyan kisebb, de annak szerkezetét többnyire meghatározó jelenséghez, amely a korábbi, a latin nyelv mintájára készült nyelvtanokból ilyen hangsúllyal valóban hiányzik. S itt a gyökészó-elmélet híveinél oly előszeretettel emlegetett ragoknak csakugyan van tudományosan meghatározható, osztályozható funkciójuk, s a mondatszerkezetnek valóban elhatárolható eleme. Ebben a munkában – mint szó volt róla – *A szórend* c. fejezet Vörösmarty munkája. Talán érthető, hogy inkább izgatották a költőt a bonyolultabb szabályszerűségek, mint a mégoly fontos

paradigmatikus szerkezetek kodifikálása. Meghatározta a szórend általános szabályait, majd a kötőszók, tagadószók, az -e kérdőszócska stb. helyét a mondatban, külön, részletesen foglalkozott pl. az is nyomatékosító szócska mondatbeli helyével és funkcióival. Hogy ez a munka a költői életmű értelmezése szempontjából sem hagyható figyelmen kívül, arra egy példával szeretnénk utalni. A szóösszetételről szóló fejezet jegyzetében a következőket írja: „mikor kell (...) két melléknevet össze vagy külön írni, az a szokástól vagy is eredetileg az értelemről függ, mellyben az illy szók vétetnek. (...) Nagy szerű pl. külön írva az a' kinek vagy minek nagy szere (mai értelemben: eszköze, szerszáma) van, összeírva pedig egészen saját értelmű szó, melly már nemcsak anyagi, hanem szellemi dolgokban is valami kiválót, a közönséges mértéken vagy fokon túl emelkedettet jelent.” Ez a megjegyzés a magyar irodalom egyik legjelentősebb költeményének, Vörösmarty Mihály *Szózatának* egy sorát: „*A nagyszerű halál!*” jelentését teszi pontosabbá a mai lexikai jelentéstől eltérő értelmezésével.

Vörösmarty nyelvészeti munkásságának legnagyobb részét azonban a szótárkészítés jelentette. Csak felsorolásképpen említjük az 1835–1838-ban kiadott Német–magyar és Magyar–német zsebszótárát, amelyet Toldy Ferencsel együtt készített, amelynek a művelt magyar szóhasználat, a „bon usage” kialakításában döntő szerepe volt, „mert a korábbi ingadozások után itt standardizálódik az a nyelvhasználat, amelyen a mai köznyelv alapul.”

Szintén az ő nevéhez fűződik az első *Magyar tájszótár* (1838) létrehozása. S a legfontosabb műve a lexikográfia területén az akadémiai nagyszótár koncepciójának kidolgozása (Czuczor Gergellyel és Fogarasi Jánossal együtt) és a minta-szócikkek elkészítése. Ez a maga idejében a korszerű tudományos igényeknek megfelelő szótár volt, annak ellenére, hogy etimológiai a gyökérszavak elméletén alapulnak, s kiterjednek a gyökérhangok ősi jelentésére is. De éppen ez adja a szótár fő érdekességét. Ugyanis a képzők gazdag rendszerének áttekintése után, a szóképzés, illetve szóképződés eseteit elemezve rendkívüli leleményességgel mutattak rá számos belső keletkezésű szavunk eredetére. Mint költő nyelvészek különös figyelemmel voltak egyes szavak hangfestő eredetére. Ilyen értelemben illik rá – *Balázs János* szavaival – „a poetikus jelző, sőt a romantikus is. Mert kétségtelen, hogy hatalmas munkájuk a magyar romantika korának egyik legnagyobb szellemi alkotása.”

Hogyan tükröződik mindez Vörösmarty költői nyelvében? Aki a magyar nyelv szerkezetét, szókincsét olyan mélyen ismerte, miképp érvényesült ez a tudás szóalkotásaiban, nyelvhasználatában? Az új szavak alkotásával kapcsolatban alapelve volt, hogy „a' gondos íróknak legalább azon kell lenniök, hogy írásaikat szükség nélkül 's szer felett új szavakkal ne nehezítsék (...)”, s ebben a saját gyakorlatára vonatkoztatva a következőket jegyezte meg: „Részemről – noha egy helyes új szó' alkotásának érdemét elismerem, 's annak e' nézetből szerzője lenni, épen nem átalnék – sokkal szívesebben élek más által alkotott 's már többször használt új szóval; mert a' szócsinálás dicsőségénél inkább ohajtom azt, miért mindenikünk ír, – a' megérte-tést, mit sokkal jobban elérhetek egy már kész, ismert, mint egy vadon új 's újsága miatt az olvasót megakasztó szóval.” Ennek ismeretében nem meglepő tehát, hogy ő maga mértékkel él új szavakkal, bár az általa alkotott szavak száma nagyobb, mint amennyit a *Nyelvújítási szótár* regisztrál. Ezek a szavak ugyan nem kerültek be a köznyelvbe, sőt mint említettem, a *Nyelv*

újítási szótárba sem, de mint Vörösmarty nyelvi leleményei mindenképp figyelmet érdemelnek. Ilyen általa alkotott szó többek között pl. a friss patakvíz jelentésű *habzat* (Csermelyi habzattal megtöltvén sellege öblét), a *dúlataq* (És benne dúlataq / Szélvész keletkezett), a semmittevő jelentésű *téttevő* (elfolya / A tettevő kor, s milliókra / Lelki halál vala eljövendő) stb. A régiségből és a népnyelvből átvett szavai nagyobb részét már kitűnő tanulmányában Kiss Ernő összegyűjtötte. A nyelvújítás tekintetében Vörösmarty szívesebben és nagyobb bőségben inkább a szóösszetétel lehetőségével él, többségében (a gyökszó elmélet szellemében) egytagú szavakból alkot, nemegyszer a romantikus költői nyelv különleges hatását keltve, ilyen pl. a (láng forróságát jelentő) *lánghev*, a *sírlak* (sírhely értelemben), a *szellemvirág* (eleven szellemi élet értelmében), a *szégyenláz*, a *csalút* (hamis út jelentéssel), a *gondrém* (összevonással a gond réméből), az *állatember*, a *lángszem* (ma égő tekintetet mondanánk), a *vérláng* (vérszínű láng értelemben), a *bajfi* (bajnok jelentéssel), a *vendéghaj* (paróka jelentéssel), az *írvágy* (a gyógyulás vágya értelmében) valószínűleg Kazinczy dicsvágának analógiájára stb. Kísérletezett gyökérszavakkal is, azaz az általa vagy mások által kikövetkeztetett gyökszót látta el raggal vagy új képzővel, de ilyen szava kevés van: „Aggó szive reng – írja aggódó értelemben használva a szót. Ugyanezen tóvel: „Agg a nép a két vitézért” (itt is aggódik értelemben), vagy „bús aggalommal / zúgott magában” stb. Más esetek: „S hűségi eske pusztá szó” (itt az esküje értelmében), vagy másutt: „És ha kedünk, ez a lélek nem volna letörve.” – írja, s itt a szó valószínűleg elvonás a kedélyből. Ilyen szava még a *lap*, pl. „bodrogi lap”, elvonás a lapály szóból stb.

A kéziratos jegyzetei közt van néhány lap, amelyen gyökszavakra épülő etimológiai kísérletei olvashatók. A nyelvész költő vagy a költő nyelvész ujjgyakorlatai. Egyik ilyen jegyzése a következő: *porhanyó*, *por-any-ú*, *sav* (*só*) *any-ú*, *any=materia*. Inkább játékos, mint komoly tudományos kísérletnek látszik az *anya* szó gyökének vagy gyökerének meghatározására, de ha például *A rabló* c. költeményben ezeket a sorokat olvassuk: „Kérjétek őt anyúl, / Kis árva gyermekim.” – akkor ez a pusztá etimológiai játéknak tűnő sor egy versszóveg nyelvi alakváltozatának hiteles jelentéséhez segít hozzá. Másik jegyzésében a tárgyias igei és a névszói birtokragok megfeleléseit vizsgálva, a következőket vetette papírra: „*visz-enyim* = *viszem*, *visz-tied* = *visz-ed*, *visz-övé* = *viszi* mint (*kez-em*, *kez-ed*, *kez-i* vagy *kez-e*)” stb. Érdekes ez a *kezi* alak, hiszen rögtön a *Fóti dal szeszi* alakját juttatja eszünkbe. Ez a sajátos ragválasztás Vörösmarty költeményében már egy kortárs, Erdélyi János figyelmét is felkeltette, s az *I hangzónkrul* c. terjedelmesebb írásában azt fejtegette, hogy az *-e* birtokragot az ősi *-i* helyettesítheti, mert hangrendileg ez is illeszkedik, s éppen Vörösmarty versére hivatkozik, írván „Az úgy van minden nyelvben, hogy az ősi kifejezéseket a költér őriz meg.” Folytatni lehetne a példákat, de talán ennyiből is belátható, hogy Vörösmarty rendkívül erőteljes romantikus költői nyelvének teoretikusan átgondolt, noha a mai nyelvészeti szaktudomány által nem mindenben igazolt, s a mai olvasó számára nem feltétlenül magától értetődő, ám következetes nyelvtudományi alapjai vannak, s ez a költői szöveg pontos értéséhez nélkülözhetetlen.